DROBNOSTI

Kolikaletý je mezi dvouletým a tříletým?

Barbora MARTINKOVIČOVÁ | Ústav pro jazyk český AV ČR

How old is one in between being two years old and three years old?

The article deals with the formation of compound adjectives whose first part is derived from a decimal (namely from *n a půl* '*n* and half'), and with the spelling of such adjectives. The analysis is based on corpus data (SYN v8). Two word-forming strategies compete against each other: either the first part of the adjective changes to the genitive (*dvouapůlletý*) or it remains unchanged (*dvaapůlletý*). The analysis shows that the former type is more frequent in written texts. As the number referred to grows higher, the distribution of the two strategies becomes more balanced, and writers tend to avoid choosing one of them by the use of the digits in spelling (*2,5letý*).

Key words: compound adjective, compound numeral expression, spelling, word formation

Klíčová slova: složená adjektiva, složený číselný výraz, tvoření slov, způsob zápisu

0 Úvod

Podnětem pro sepsání následujícího textu byl dotaz do jazykové poradny týkající se slovního i číselně-slovního zápisu složeného adjektiva, v němž je fundujícím základem předního členu číslovka *dva a půl*. Z pravopisného problému (zapsat zvlášť, či dohromady) se při slovním zápisu záhy stal problém slovotvorný, protože se ukázalo, že není zřejmé, zda fundující výraz přechází do výrazu fundovaného bez formální změny (např. *dvaapůlletý*), nebo zda první část fundujícího výrazu přechází do genitivního tvaru (např. *dvouapůlletý*).

V mluvnicích lze sice nalézt pojednání o složených adjektivech, jejichž přední člen je numerální (srov. oddíl 1), žádná však nevěnuje pozornost případům, kdy přední člen tvoří neúplná číslovka. Tématu se týká inspirativní článek publikovaný v Naší řeči (Adam, 2010), jenž zaměřuje svou pozornost na tvoření, kolokace, význam a zápis řadových číslovek od necelých racionálních čísel, konkrétně od lichých násobků jedné poloviny (např. *čtyřapůltý*). Autor dospívá k závěru, že nejpreferovanější jsou podoby bez formální změny fundujících výrazů. Jako systémová opora tohoto typu jsou přitom zmiňována i složená adjektiva, např. *čtyřiapůltunový*, *čtyřiapůlkilový*.

V prvním, slovotvorně zaměřeném oddílu toto tvrzení o tvoření složených adjektiv s numerálním předním členem problematizuji, přičemž využívám obdobné materiálové základny jako Adam (2010), který zakládá výzkum na korpusech řady SYN, konkrétně SYN2000, SYN2005 a SYN2006PUB. V současnosti je již dostupný verzovaný korpus SYN v8, který není (stejně jako Adamem užívaná materiálová báze) z hlediska zastoupení typů textu vyvážený (převažují publicistické texty), avšak pro zkoumání daného typu složených adjektiv, který se v naprosté většině vyskytuje právě v publicistice, není tato námitka podstatná. V druhém oddílu si všímám alternativních možností zápisu těchto adjektiv.

1 Tvoření

Jak již bylo řečeno, dosavadní mluvnice popisují složená adjektiva s numerálním předním členem, který je fundován základní číslovkou úplnou. PMČ (s. 182), MČ1 (s. 480) či VAGSČ

(s. 933) popisují na jedné straně typy, v nichž se uplatňuje konekt a číslovka zůstává v podobě kmenové – konekt *-o-* u číslovek *jeden*, *sto*, *mnoho* a *málo* (např. *stověžatý*, *mnohočetný*), konekt *-i-* u číslovky *tisíc* (např. *tisícihlavý*), na druhé straně pak typy bez konektu, kdy má první, číslovková část složeniny formu genitivní, např. *dvouhrbý*, *tříletý*, *čtyřprstý* atd. Neúplným číslovkám jako součásti složených adjektiv v uvedených mluvnicích pozornost věnována není.

V úzu jsou přitom složená adjektiva fundovaná neúplnou číslovkou poměrně běžná, jak se ukazuje také v korpusu SYN v8 (srov. níže). V korpusech je třeba počítat s problematickou lemmatizací v číselné řadě, resp. lze předpokládat, že adjektiva fundovaná vyššími číslovkami (např. *třináctapůlletý* vs. *třináctiapůlletý*) nemusí být (vzhledem k nižší frekvenci) lemmatizována vůbec. V takových případech je nutné dohledat výskyty pomocí jazyka CQL.

V první řadě jsem zjišťovala, se kterými zadními členy se sledované numerální fundující základy pojí nejčastěji.[1] V číselné řadě od 1,5 (*jeden a půl*) do 5,5 (*pět a půl*) se jako nejfrekventovanější zadní člen jednoznačně uplatňuje komponent: *-letý* (6040 výskytů), dále následují komponenty *-hodinový* (2506 v.), *-metrový* (895 v.), *-kilometrový* (877 v.), *-milionový*[2] (798 v.), *-litrový* (696 v.) a další, které nepřekročily hranici 500 výskytů.[3] Společným významovým rysem uvedených zadních komponentů je ve většině případů ‚jednotka měření'.

V dalším kroku jsem věnovala pozornost primárně složeným adjektivům obsahujícím nejfrekventovanější komponent *-letý*. Lze předpokládat, že adjektiva s méně frekventovanými komponenty se budou chovat podobně, což ověřuji srovnáním uvedeným v závěru tohoto oddílu. Prostřednictvím vyhledáváním lemmat (u vyšších číslovek, kde lemmatizace scházela, pomocí série dotazů [word="xapůllet.*"] a [word="Xapůllet.*"]) jsem zjišťovala poměr adjektiv, jejichž fundující základ předního členu zůstává bez formálních změn, a adjektiv, u nichž fundující základ předního členu přechází do genitivního tvaru. Tento poměr zachycuje tabulka 1. Vyplývá z ní, že ve většině dokladů přechází fundující numerální výraz do genitivního tvaru. Běžnější jsou tedy tvary *dvouapůlletý*, *tříapůlletý*, *čtyřapůlletý* atd., zatímco tvary *dvaapůlletý*, *třiapůlletý*, *čtyřapůlletý* jsou zastoupeny méně.[4]

Čím vyšší je numerální hodnota fundujícího základu, tím nižší je frekvence složených adjektiv, přičemž se mezi variantami objevuje menší procentuální rozdíl. To platí i pro adjektiva fundovaná vyššími číslovkami, která tabulka (ani následující graf) kvůli jejich nízké

[1] Nejefektivnější cestou se (navzdory potenciálním chybám v tagování) ukázala série dotazů [(word="jedenapůl.*")&(tag="A.*")], [(word="dvaapůl.*")&(tag="A.*")], [(word="dvouapůl.*")&(tag="A.*")] atd. s následným vyfiltrováním lemmat.

[2] Varianta *-miliónový* byla méně četná.

[3] Častý se zdá být i zadní komponent *-roční* (847 v.), jeho frekvence je však výrazně vyšší pouze ve spojení s předním komponentem *jedenapůl-* (549 v.).

[4] Odlišně se užívají adjektiva, jejichž přední člen je fundován neúplnou číslovkou *jeden a půl*. Tato přední část se v úzu objevuje jedině v nominativu (*jedenapůlletý*; 676 v.), genitivní podoby nejsou doloženy. Naproti tomu se lze setkat s variantou, která u jiných adjektiv fundovaných neúplnou číslovkou doložena není: *půldruhaletý* (42 v.). Zcela okrajově se fundujícím předním členem stávají rodové varianty číslovek *jeden* a *dva* (tzn. *jednaapůlletý*, 1 v., *jednoapůlletý*, 0 v., *dvěapůlletý*, 0 v.). Varianty *dvoj-*, *troj-* či hovorové podoby genitivu *třech-*, *čtyřech-* se v korpusu nevyskytly vůbec (srov. Adam, 2010, pozn. 8). Stejně tak varianta *desíti-*. Zanedbatelný výskyt mají též hláskové varianty, jediným dokladem je zastoupena pouze varianta *čtyrapůlletý*, nelze ovšem vyloučit větší variabilitu v mluvených korpusech, které zde však nebyly součástí zkoumané materiálové báze.

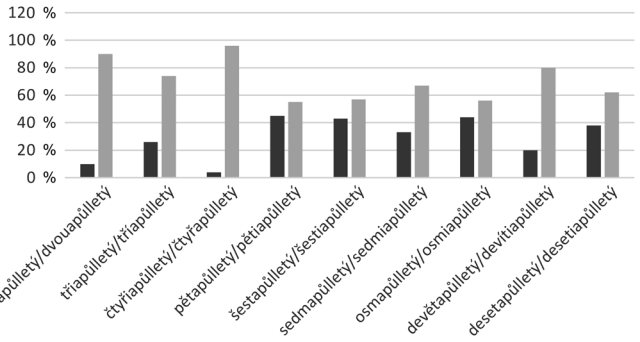

Graf 1: Procentuální poměr variant složených adjektiv v korpusu SYN v8.

frekvenci (v řádu jednotek) nezachycuje.[5] Příčinou vyrovnanějšího počtu variant u adjektiv fundovaných vyššími číslovkami může být právě jejich nízká frekvence – mluvčí se s těmito adjektivy málo setkávají a v případě potřeby jejich utvoření se tak nemohou opřít o své povědomí o úzu.

Beze změny	Výskyty	Se změnou	Výskyty
dvaapůlletý	350	dvouapůlletý	3031
třiapůlletý	472	tříapůlletý	1341
čtyřiapůlletý	25	čtyřapůlletý	577
pětapůlletý	110	pětiapůlletý	135
šestapůlletý	76	šestiapůlletý	99
sedmapůlletý	26	sedmiapůlletý	53
osmapůlletý	29	osmiapůlletý	37
devětapůlletý	2	devítiapůlletý	8
desetapůlletý	5	desetiapůlletý	8

Tabulka 1: Absolutní počet výskytů variant složených adjektiv v korpusu SYN v8.

Pokud se zaměříme na to, jak se chovají adjektiva s dalšími zadními komponenty s vysokou četností, dospějeme k obdobným výsledkům. Pro porovnání jsem zjišťovala poměry variant s fundujícím předním členem *dva a půl*. Výsledky jsou následující: *dvaapůl-* : *dvouapůlhodinový* (35 v. : 1703 v. neboli 2 % : 98 %), *dvaapůl-* : *dvouapůlmetrový* (76 v. : 405 v. neboli 16 % : 84 %), *dvaapůl-* : *dvouapůlkilometrový* (53 v. : 436 v. neboli 11 % : 89 %), *dvaapůl-* : *dvouapůllmilionový* (19 v. : 323 v. neboli 6 % : 94 %), *dvaapůl-* : *dvouapůllitrový* (33 v. : 249 v. neboli 18 % : 82 %).

2 Zápis

Stejně jako se ukázalo ve zmiňovaném Adamově článku (2010, s. 144), variují i v případě pojednávaných složených adjektiv jednak hranice slov v písmu, jednak zápis slovy vs. číslicemi. Jako jediný správný je u složených adjektiv kodifikován zápis dohromady (PČP, s. 37; APČJ, s. 531). V úzu však není neobvyklý výskyt zápisu s mezerami. Tendence k psaní mezery uprostřed složeného adjektiva je největší okolo konektu/spojky *a*: tzn. *jeden a půlletý*, *dvou a půlletý*, *tří a půlletý* atd. Jako druhý nejčastější zápis se vyskytuje zápis s mezerami okolo všech komponentů složeného adjektiva: *jeden a půl letý*, *dvou a půl letý*, *tří a půl letý* (srov. tabulku 2). Ostatní způsoby zápisu s mezerami (např. *dvouapůl letý*) nebo zápis se spojovníkem (např. *dvoua-půlletý*) či jejich kombinace (např. *tří-apůl letý*) mají v korpusu nižší četnost (výskyty málokdy přesáhnou řád

[5] U složených adjektiv fundovaných číslovkami vyššími než 20,5 může přicházet v úvahu více slovotvorných variant (např. *dvacetdvaapůlletý*, *dvacetdvouapůlletý*, *dvaadvacetapůlletý*, *dvaadvacetiapůlletý* ad.). Jejich užívání je však zcela okrajové, nelze tedy říci, kterou z variant pisatelé preferují.

Xapůlletý	Výskyty	X a půlletý	Výskyty	X a půl letý	Výskyty
jedenapůlletý	676	jeden a půlletý	50	jeden a půl letý	24
dvou/dvaapůlletý	3381	dvou/dva a půlletý	255	dvou/dva a půl letý	135
tří/třiapůlletý	1813	tří/tři a půlletý	121	tří/tři a půl letý	65
čtyř/čtyřiapůlletý	602	čtyř/čtyři a půlletý	48	čtyř/čtyři a půl letý	28
pěti/pětapůlletý	245	pěti/pět a půlletý	21	pěti/pět a půl letý	12

Tabulka 2: Srovnání absolutní četnosti zápisu složených adjektiv bez mezer a s mezerami v korpusu SYN v8.

jednotek). Obdobný způsob členění je zřejmě snahou autorů o větší přehlednost textu, v psaném projevu jej však nelze doporučit.

Vedle variujícího zápisu s mezerami, resp. bez mezer si konkurují slovní a číselně-slovní zápis. Kodifikace (PČP, s. 37; APČJ, s. 531) připouští obě možnosti zápisu, tedy např. jak *1,5letý*, tak *jedenapůlletý*. Z grafu 2 vyplývá, že preferenci zápisu ovlivňuje hodnota čísla. Zatímco u nižších čísel jednoznačně převažuje slovní zápis (*jedenapůlletý*, *dvouapůlletý* atd.), u vyšších čísel se frekvence číselně-slovního zápisu zvyšuje, a v některých případech může být dokonce počet výskytů tohoto zápisu převažující (*9,5letý*, *10,5letý* atd.).[6] Tímto způsobem se totiž pisatelé mohou vyhnout volbě mezi slovotvornými variantami, kterou v případě složených adjektiv fundovaných číslovkami s vyšší hodnotou nemohou opřít o úzus (srov. oddíl 1).

3 Závěr

Analýza v oddílech 1 a 2 poskytuje následující odpověď na titulní otázku: Při odvozování složených adjektiv, kdy je fundujícím základem předního členu neúplná číslovka, dochází obvykle k formální změně této číslovky, která přechází do genitivního tvaru. Častěji se tedy v textech vyskytuje složené adjektivum typu *dvouapůlletý*, varianta *dvaapůlletý* je méně četná. Z toho vyplývá, že takovýto fundující numerální člen, který je součástí složeného adjektiva, se chová jinak než v případě odvozování řadových číslovek. Spíše než analogie s nimi je silnější analogie se složenými adjektivy, jejichž přední člen je fundován celým číslem, které přechází do genitivního tvaru vždy (viz výše příklady *dvouhrbý*, *tříletý*, *čtyřprstý*). Čím vyšší je však hodnota neúplného čísla, tím méně je dokladů složených adjektiv. Poměr variant je vyrovnanější (byť stále převládají podoby s genitivním tvarem předního členu) a vedle toho se výrazně prosazuje číselně-slovní zápis.

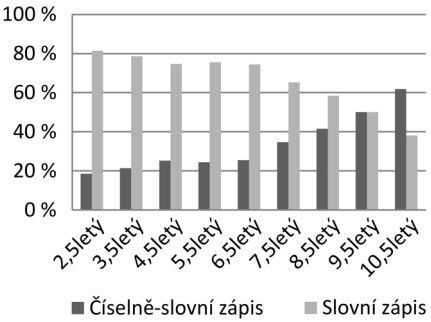

Graf 2: Procentuální zastoupení slovního a číselně-slovního zápisu v korpusu SYN v8.

[6] Obvyklé je vyjádření číselné složky desetinným číslem. Zápis pomocí zlomku je velmi ojedinělý, ve sledovaném materiálu se vyskytuje v řádu jednotek. Typické pro tento zápis jsou nadbytečné mezery, srov. *naložili mě 1 a 1/2 palcovým kamenim*, *teploměry jsou tvořeny plastovou krabičkou s 3 a 1/2 místným LCD displejem*, *po 1 a 1/2ročním vývoji a testování* apod.

LITERATURA

Adam, Robert (2010): Kolikátý je mezi čtvrtým a pátým? *Naše řeč*, 93(3), s. 139–146.

APČJ: Pravdová, Markéta – Svobodová, Ivana (eds.) (2019): *Akademická příručka českého jazyka* [2., rozšířené vydání]. Praha: Academia.

MČ1: Dokulil, Miloš – Horálek, Karel – Hůrková, Jiřina – Knappová, Miloslava (1986): *Mluvnice češtiny: 1, Fonetika, Fonologie, Morfonologie a morfemika, Tvoření slov*. Praha: Academia.

PČP: *Pravidla českého pravopisu* (2015). Praha: Academia.

PMČ: Karlík, Petr – Nekula, Marek – Rusínová, Zdenka (eds.) (2008): *Příruční mluvnice češtiny* [vydání 2., opravené (tj. 3. vydání)]. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

SYN v8: *Český národní korpus – SYN v8, verze 8 z 12. 12. 2019* [online]. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Cit. 22. 7. 2020. <http://www.korpus.cz>.

VAGSČ: Štícha, František et al. (2018): *Velká akademická gramatika spisovné češtiny*. Praha: Academia.

Ústav pro jazyk český AV ČR
Letenská 123/4, 118 51 Praha 1
martinkovicova@ujc.cas.cz

Z JAZYKOVÉ PORADNY

Dotaz

Zajímalo by nás, jak oslovovat ženy v lesnictví, resp. jaký ekvivalent užít k slovu *lesník*, kde vnímáme, že v oboru není zaužívaný vhodný ekvivalent. U slova *hajný* až takový problém necítíme, *hajná* se totiž běžně v oboru používá.

Odpověď

Pokud vykonává povolání lesníka žena, doporučujeme užívat přechýlenou podobu *lesnice*. Přechylovací přípona *-ic*/*e* (*-nic*/*e*) je značně produktivní, běžně se jí tvoří přechýlené podoby zejména od mužských podstatných jmen se zakončením *-ík*/*ø* (*-ník*/*ø)*, např. *závodník – závodnice*, *jeřábník – jeřábnice*; *číšník – číšnice*; *kominík – kominice*; *bojovník – bojovnice*; *atentátník – atentátnice*; *brigádník – brigádnice*; *divadelník – divadelnice*; *dvojník – dvojnice*; *kadeřník – kadeřnice*; *odborník – odbornice*; *sokolník – sokolnice*; *zákazník – zákaznice*.

Výkladové slovníky češtiny sice přechýlenou podobu *lesnice* u hesla *lesník* neuvádějí, ale nejspíše jen proto, že povolání lesníka bylo dlouho spíše mužskou záležitostí. Ani skutečnost, že slovem *lesnice* se označuje i hudební nástroj (‚větší zatočená lovecká trouba k troubení fanfár‘), není na překážku. Slova se užívají v odlišném kontextu. Doklady z Českého národního korpusu ukazují, že přechýlená podoba *lesnice* se v úzu objevuje, byť zatím pouze ojediněle (např. *Vystudovaná lesnice připravuje luxusní směsi čajů třeba pro špičkové hotely*; *Kayla Mackeyová, lesnice v parku Van Cortlandt v Bronxu*). Je tedy jen otázkou času, kdy bude slovo *lesnice* stejně samozřejmé, jako je dnes např. označení *hajná*.